

փրկագնելու համար⁵: 1916թ. հունիսի 12-ի զեկուցագրում Կ. Սասունին հայտնում էր. «Ապրիլի 20-ին մենք կազմեցինք մի ընդհանուր վիճակագրութիւն, որի հիման վրայ շարունակեցինք օգնութիւն հասցնել, բայց որովհետև ժողովրդի մի մասն անցաւ Խնուս և աւելի հեռուները, մի մասը տեղադրուեց գիւղերում և նոր եկողները շատացան, մենք հարկադրուեցինք կազմելու երկրորդ վիճակագրութիւնը մայիսի 20-ին, մի ամիս յետոյ առաջին վիճակագրութիւնից:

Վիճակագրութեան արդիւնքը.

3071 շունչ Խութ, Բռնաշէն, Մօտկան

1596 շունչ Սասուն

4144 շունչ Մուշ, Մշոյ դաշտ և Կենճ

Դասատրուած են հետևեալ կերպով.

4506 շունչ Մշոյ քաղաքում

4205 շունչ Մշոյ դաշտում

Գումարը՝ 8711 շունչ»⁶:

1916թ. մարտի 29-ին Համառուսաստանյան Քաղաքների միության Կովկասյան բաժանմունքի գլխավոր կոմիտեում լսվում է Քաղաքների միության Խնուսի գործակալ Ստ. Ջորյանի (Ռոստոմ) զեկուցումը: Նա հայտնում էր, որ Խնուսում և Մուշում օրեցօր ավելանում է քրդական գերությունից փախած և ողջ մնացած հայերի թիվը: Բացվել են որբանոցներ: 15 օրվա ընթացքում եկածների թիվը հասել է 1500 հոգու⁷:

1916թ. ապրիլի սկզբին Կարո Սասունին Կենտրոնական կոմիտեին⁸ հաղորդում էր, որ Խնուսում գտնվում են երկու հազար փախստականներ: Միաժամանակ շարունակվում էր ողջ մնացած հայերի հոսքը Մուշի և Խնուսի շրջաններից: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի հրամանով Կ. Սասունում տրվում է երկու հազար ռուբլի՝ գաղթականների համար ցորեն գնելու համար⁹: 1916թ. ապրիլից մինչև հուլիս Կ. Սասունին Տարոնի բնակչության համար գնել է երեք հազար ռուբլու ցորեն և զրլզրլ: Դրա մեծ մասը Համո Մակարյանի, Սասունցի Մանուկի և Արմեն Սասունիի միջոցով բաժանվել է կարիքավորներին¹⁰: Մակայն պարենը խիստ անբավարար էր, և Կ. Սասունին հեռագրով խնդրում էր Հայկական կենտրոնական կոմիտեին արագացնել օգնությունը, քանի որ «Փախստականների մեծ մասը ներկայումս ենթակայ է սովի»¹¹:

Մուշում և շրջակայքում գտնվող ռուսական զորամասերը ևս հացի խիստ կարիք էին զգում: Գեներալ Թ. Նազարբեկովն իր հուշերում վկայում է, որ այդ հիմնահարցը լուծվեց Քաղաքների միության լիազոր Ստ. Ջորյանի (Ռոստոմ) կողմից: Նա ռուս զինվորականների օգնությամբ արագորեն կազմակերպում է

5 Տե՛ս Գայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ԶԱԱ), ֆ. 1457, ց. 1, գ. 153, ք. 6:

6 ԶԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 453, ք. 53-64:

7 Տե՛ս «Արեւ», Բազու, 28 օգոստոսի 1916, N 40:

8 Փախստականներին և կամավորներին օգնություն կազմակերպելու նպատակով, Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերությունը 1914 թ. սեպտեմբերի 14-ին Թիֆլիսում կայացած համագումարում ընտրում է Հայկական կենտրոնական կոմիտե բաղկացած 24 անդամից: Կոմիտեի անդամներն էին՝ Կրաստանի և Իմերեթի թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը (պատվավոր նախագահ), Սամսոն Գարությունյանը (նախագահ), Ալ. Խատիսյանը, Զովս. Խունունցը, Ա. Մելիք-Ազարյանը և ուրիշներ: Ռուսական իշխանությունների կողմից պաշտոնապես ճանաչվել է 1915 թ. օգոստոսի 30-ին և ներկայացուցիչ ուներ Ներքին գործերի նախարարությունում՝ հանձին Պետական դումայի անդամ Մ. Աճեմյանի:

9 Տե՛ս «Գորիզոն», 9 յունիսի 1916, N 127:

10 Տե՛ս ԶԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 153, ք. 6 շրջ.:

11 «Գամբաւաբեր», Թիֆլիս, 24 յուլիսի 1916, N 30, էջ 941:

գյուղերում թաքցված հացահատիկի որոնումը, ինչի համար ռուսները ստանում էին գտնված ցորենի կեսը¹²: Որոնողական աշխատանքների հետևանքով հայտնաբերվում են նաև 100 որբեր, որոնց նախատեսվում էր տեղափոխել Թիֆլիս¹³:

Սակայն 1916թ. հուլիսի 23-ին ռազմաճակատում սկսված մասնակի նահանջը հարկադրում է կիսատ թողնել գործերը և կազմակերպել Մուշի և դաշտի բնակչության տարահանումը անվտանգ վայրեր: Հայաստանի կենտրոնական կոմիտեին ուղված հեռագրում Կ. Սասունին հայտնում էր. «Դեպի Բաշքեյ ճանապարհուեցին 10000-ից անելի գաղթական և 400 որբ. խնդրում ենք կարգադրեցեք նրանց դիմաորելու և օգնութիւն ցույց տալու»¹⁴: Վտանգը վերանալուց հետո, 1916թ. սեպտեմբերի 23-ին Կ. Սասունին կրկին վերադառնում է Մուշ¹⁵:

Գեներալ Ֆ. Նազարբեկովի վկայությամբ, ռուսական զորքերը մի քանի անգամ պատժիչ արշավախմբեր են կազմակերպում քրդական անկանոն ջոկատների դեմ: Քրդական գյուղերում նրանք հիմնականում գտնում էին հայ ծերունիների, հիվանդների, կանանց ու երեխաների¹⁶: Որոշ օգնություն են ցույց տալիս նաև բալակցի, մոտկանցի և հատկապես՝ Շեկոյի տան քրդերը, որոնց միջոցով հաջողվում է փրկել զգալի թվով հայերի: Սակայն նման դեպքերը բավականին քիչ էին, քանզի քրդերի ճնշող մեծամասնությունը մասնակցել էր Հայոց ցեղասպանության իրականացմանը:

Կարո Սասունու ստորև ներկայացվող մանրակրկիտ ու փաստարկված զեկուցագրերը պահպանվում են Հայաստանի ազգային արխիվում: Փաստաթղթերը տպագրվում են առաջին անգամ՝ ուղղագրական ու կետադրական որոշ շտկումներով և ոճի պահպանմամբ: Մեր միջամտությունները իրականացվել են ուղղաձիգ փակագծերով: Բոլոր ընդգծումները փաստաթղթին են, իսկ փաստաթղթերի վերնագրումը՝ հեղինակինը:

*Ռուբեն Սահակյան
պատմ. գիտ. թեկնածու*

THE PROBLEM OF RECONSTRUCTION OF WESTERN ARMENIA IN 1915-1917

The Reports of Karo Sasuni about the State of the Armenians of Taron

Ruben O. Sahakyan

12 Տե՛ս ՉԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 11, թ. 19:

13 Տե՛ս «Գաղափար», Թիֆլիս, 27 մայիսի 1916, N 41:

14 «Չամբաւաբեր, 7 օգոստոսի 1916, N 32, էջ 1005:

15 Տե՛ս նույն տեղում, 1 մայիսի 1916, N 18, էջ 555:

16 Տե՛ս ՉԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 11, թ. 17 շրջ.:

N 1.
Հայոց Կենդիրակալի Կոմիտէի
Վարչութեան

(Զեկուցում Մշոյ շրջանի գործունէութեան մասին)

10 սեպտեմբերի 1916թ.
Թիֆլիս

1916 յունիս 10-ին պ. Միքայէլ Տ[եր] Գեորգեանի և Համո Մակարեանցի միջոցաւ տել եմ իմ մարտի 1-ից մինչև յունիս 10-ի հաշիւները և թէ գործունէութեան մասին մանրամասն զեկուցագիր: Հին զեկուցագրի վրայ աւելացնում եմ մի քանի տեղեկութիւններ որպէս լուսարանութիւն:

ա) Մարտի սկզբներին Թիֆլիսում գտնւած մշեցի երիտասարդներ, թով 130 հոգի դիմեցին ընկերութեանը մեկնելու Երկիր: Նրանց տրամադրութեան տակ որեցավ 5000 [ռուբլի] որպէս ճանապարհածախս և շորեղէնի ծախս: Այդ ուղղութեամբ դէպի Մուշ մեկնեցին մօտ 300-է աւելի երիտասարդներ, որոնք խմբատրամ մնացին Մուշում և դաշտում: Այդ խմբերը գաղթականական բոլոր մարմիններին ցուց[աղ]րել են մեծ աջակցութիւն և համարեա թէ առանց նրանց աջակցութեան հնարատր չէր մի լուրջ ձեռնարկ իրականացնել: Այդ խմբերի հետախուզութեանց շնորհիւ, զինուորական իշխանութիւնը միշտ բարյացակամ էր վերաբերում դէպի հասարակութիւնը:

Գաղթականական գործում խմբերը կատարում էին թռուցիկ խմբերի պարտականութիւն: Հաւաքում էին գաղթականները քրդական շրջաններից, նոր ազատողներին պաշար էին տալիս և առաջնորդում էին դէպի Մուշ, իսկ շատ տեղերում, 100 հոգիով, միշտ ղեկավարութեամբ հայտնի Սասունցի Մանուկին, երկար կռիւներից հետո ազատած են մեծ թվով գաղթականներ:

Ապրիլի սկզբներից մինչև ապրիլի 15-ը Մանուկն ունեցել է երկու արշավանք դէպի Խոյթ-Բոնաշէն շրջանը.

1[-ին] Արշաւանքն ազատած են	1700	շունչ
2[-րդ] -,-,-	800	-,-,-
Ընդամենը	2500	շունչ

Նոյն խմբապետի ղեկավարութեամբ կատարած են 3 արշավանքներ ևս

1[-ինը] դէպի Ծովասար և բերած է	300	շ[ունչ]
2[-րդ] դէպի Տալարիկ -,-,-	170	-,-,-
3[-րդ] -,-,- դարձեալ -,-,-	300	-,-,-
	700	[շունչ]

Ընդամեն Մանուկի միջոցաւ բերած են 3270 շունչ

Բացի այդ աշխատանքներից, մշտապէս գտնւելով դիրքերում, ամէն մէկ փախստականի, մասնատր զինորդների միջոցաւ, դիրութիւն է տրւած հասնելու Մուշ և չենթարկուելու կայանէ կայան տարուելու դժբախտութեան:

Նկատի ունենալով վերը յիշած գործունէութիւնը, հեռագրել էի վարչութեանը, որպէս զի նոր թռուցիկ խմբեր չորկիւն, քանի որ տեղում այդ պարտականութիւնը կատարում են:

Խմբերը ամբողջ ժամանակամիջոցում որ և է նիւթական օգնութիւն մեզմէ կամ այլ մարմիններից չեն ստացել, բացի բարոյական աջակցութիւնից, այն է՝ յարաբերութիւն պահել զինուորական իշխանութեան հետ դօգումներ [փաստաթղթեր] և դիրութիւններ տալ, իսկ խումբը ապրում է իր անդամների ձեռք բերած հացահատիկներով և աւարներով: Մշոյ շրջանի մեր կոմիտէի անդամները ոչ մի ժամանակ առնչութիւն չեն ունեցել այդ խմբերի ներքին նիւթական դրութեան հետ: Իւրաքանչիւր խումբը ուներ իր մատակարար մարմինը և տանում է գործը անկախ, մենք միայն հսկում էինք, որպէս զի սանձարձակութիւններ տեղի չունենան: Նոյն խմբերից աւարներ են ունեցել.

1. Արշակ Բօլեանի խումբը՝ 60 եգ և կով, 300 ոչխար
2. Մանուկի խումբը՝ 80 -,-,-:

Առաջի խմբի աւարներով, նոյն խմբի համար առած են 7-8 ձիեր, գործածել են որպէս մսացու: Մնացած մեծ մասը փողի վերածելով բռնել է 2810 ռ[ուբլի]: Այդ փողը նոյն խմբի ղեկավարների փոխադարձ համաձայնութեամբ ծախսւած է սպանւածների ընտանիքներին, խմբի անհրաժեշտ կարիքնին և յետոյ գործօն դեր կատարողները մոտ 1000 ռ[ուբլի] բաժանել են իրենց մեջ 30 հոգի: Այդ մատակարարական գործից նոյն խմբ. անդամներից շատերը դժգոհ լինելով, թէ ինձի և թէ այլ գործիչներին նոյն առթիւ բողոքներ են ներկայացրել: Բայց մենք միջամուխ չենք եղած լսելու այդ բողոքները՝ մեր իրավասութեան սահմաններից դուրս նկատելով:

Երկրորդ խմբի աւարների կէտ տրւած է 6-րդ ստրելգովը ԲՅՂԳԻՆ [հրաձգային գնդին], նրա մասնակցութեամբ եղել է այդ աւարը, իսկ մնացածը Մանուկի խմբի մատակարարման մարմնի միջոցաւ ծախսուել է նոյն խմբի կարիքների վրայ և շատ կանոնատր:

բ) Ուզում եմ շեշտել նաև այն աշխատ-

տանքների մասին, որ կատարած են նոյն խմբերը ցորեն և գլլգլլ հայթայթելու գործում: Փողային միջոցներով շատ քիչ քանակությամբ ենք ստացել նրանցից պարէն, բայց կառավարության թոյլտուքները կազմակերպել ենք ժողովրդական կարաւան զանազան շրջաններից պաշար փոխադրելու, իւրաքանչիւրի բերածը իրեն պատկանելու պայմանաւ:

Նկատի ունենալով մի քանի շրջանների վտանգավոր լինելը, այդ ժողովրդական կարաւաններին ընկերացել են այդ խմբերից 20-ով, 30-ով: Երկու անգամ էլ զինուորական իշխանութիւնն էլ է մասնակցել և ժողովրդի բերածի կեսը ստացել է ինտենդանտատվօն [համբարակային ծառայութունը], համաձայն ենք եղել այդ բաժանումին, որովհետև զինուորական այդ հաստատութիւնները մեզ աւելի դիրքիւններ էին տալիս: Ժողովրդական կարավանները օգտել են հետևեալ քանակութեամբ.

1. Խմբապետ Մարտիրոսի ղեկավարութեամբ Չխորի շրջանից ժողովուրդ բերել են 2500 կօտ ցորեն, որմէ ինտենդանտատվօյին տրւած է 900 կօտ ցորեն:
2. -,- Մարտիրոսի ղեկավարութեամբ Չխորի շրջանից ժողովուրդ բերել է 2500 կօտ գլլգլլ:
3. -,- Մանուկի ղեկավարութեամբ Քօսուրից 10-ը օրս ընթացքին -,- 2400 -,- ցորեն:
4. Մանուկի ղեկավարութեամբ Ս. Կարապետի շրջանից -,- 800 -,- գլլգլլ:

Ընդհանուր գումար	7200 փութ
------------------	-----------

Ներկայ 7200 փութ պարէնը ժողովուրդը ստացել է ձրի՝ մեր ներկայացուցչի և այդ խմբապետերի միջոցաւ: Եւ այդ բանը հայտնի է Մշոյ և դաշտի ամբողջ հասարակութեան: Այդ աշխատանքների մասին տեղիս կօմիտէն շնորհակալութիւն է յայտնել նոյն խմբերին:

Իմ զեկուցման ընթացքին մի քիչ ծանրացայ այդ խմբերի վրա. որպէս զի որոշ լինի մեր և այդ անկախ մարմինների գործունէութիւնը և իրարու հետ չփութիւն Մշոյ յայտնում (շրջանում) կատարած գործերը:

1916թ. յունիս 10[-ից յետոյ մինչև նահանջի օրը Մշոյ շրջանում ունեցել ենք երկու բաժանւած աշխատանքները.

1. Յունիս 10[-ից մինչև] նահանջը-յուլիս 23 ա) Օգնութեան գործը: Մենք կարօտեալներից այդ ժամանակաշրջանին տւել ենք մեր փողային միջոցներով 350 փութ ցորեն և 1300 -,- գլլգլլ:

Այս հաշի մէջ չի մտնում ձրի բաժանւած պարէնները: Յորենի պարէնը վերջացած լինելով մենք կարօտեալներին տւել ենք միայն գլլգլլ և այն էլ միայն 15 օրայ պաշար: Այդ օրերում ազատում էին օրական 40-60 շունչ Սասունի, Դիարբեքիի, Հագօյի և Սօտրկանի ուղղութիւնից և թռուցիկ խմբերի առաջնորդութեամբ բերում էին Մուշ: Վերջերս նոր ազատւածներին տեղավորում էինք Մշոյ դաշտում, ուր հասունացած հասկերը հաւաքելով ճարում էին իրենց ապրուստը:

բ) Մինչև յունիսի վերջերը տեղում կազմւած խմբերը աշխատում էին ձրի և միայն պէտք եղած ժամանակ գտնում էին իմ տրամադրութեան տակ: Բայց երբ Համօ Մակարեանցը և Մ. Տեր-Ղեորգեանը մեկնեցին Կովկաս, յետոյ իմ աշխատողներից Աւետիս Թավաքալեանցը մեկնեց որբերի հետ՝ գործերի բարդութեան պատճառաւ, նկատի ունենալով և՛ դաշտային աշխատանքների կազմակերպումը, ստիպեցի տեղական լաւ ուժերից հինգը հրախրել առժամանակեայ պաշտոնեայ ինձի աջակցելու ընդհանուր գործում: Մինչև յուլիս 21-ը այդ հրախրածները կատարեցին իրենց պարտականութիւնը շատ լաւ: Նկատի ունենալով, որ դրանք աշխատում էին ունենալով իրենց սեփական ձիերը, բացի մէկից, որ ես գնել եմ (75) յուրիով, որոշել և տւել իմ այդ գործիչներին (90)-ական յուրի, մի ամսավճար, որպէս ժողովրդին մինչև Կովկաս առաջնորդողներին:

գ. Դաշտային աշխատանքները: Իմ առաջին զեկուցման մէջ ներկայացրել էի մէկ քանի պայմաններ, որոնք անհրաժեշտ էին պարենատրելու շրջանը: Ինձի հեռագրուց, որ իմ առաջարկներն ընդունւած են, իմ ներկայացուած սմէտայով [նախահաշվով], ամիսը 1500 ռ[ուբլի]: Յուլիսի սկիզբից ինձ հետ վերցնելով մեր թռուցիկ խմբի 5 անդամներից 2-ը, մշտապէս պարապեցինք որոշ երկրագործական կազմակերպութիւն ստեղծելու դաշտում և այդ մեզի լաւ յաջողեց: Ամէն մի գիւղ ունի իր գիւղական մարմինը, որու պարտականութիւնն է դասատրել աշխատանքները, բաժանել բերքը ըստ շունչի, պահեստներ ստեղծել սերմացուի, գիւղական վեճերը կարգադրել և մեր հասցուցած օգնութիւնը բաժանել հասարակութեան:

Այդ կազմակերպչական ձեռի շնորհիւ մեզի յայտնի եղաւ, թէ որքան պարէն պիտի թողնել դաշտի հասարակութեան և որքան պիտի վերցնել փողով նրանցից, օգնութիւն

հասցնելու բոլորովին չունեցողներին: Այդ ուղղութեամբ հազիւ աշխատանքները սկսել էին առաջ գնալ, հաւաքում էինք ստեղծած ցորենները, տեղ էինք գիւղացիներին 24 եզներ, որպէս զի կարողանան կամենել իրենց կալերը, տեղի ունեցաւ յանկարծակիօրէն 23-ի գիշերւայ նահանջը, որը մեզի ստիպեց քաղաքը պարպել գիշերանց, 1 ժամայ ընթացքում և դաշտը յաջորդ օրը մինչև կես օրեն:

1 I. Յուլիս 23-ի նահանջը մինչև Կովկաս:

Սասունցի խուզարկու խմբերը կառավարութեան օգնելու համար 10 օրէ ի վեր գտնուում էին Սասնոյ լեռնաշղթայի վրայ: Խումբը բաղկացած էր 300 զինւած մարդկանցից: Յուլիս 20-ից սկսեալ մեր խուզարկու խմբերն անմիջական շփման մէջ էին գտնուում թրքական կանոնաւոր զօրքերի հետ: Ջինտրական իշխանութեան կողմից օգնութեան հասնելով մերոնց, երկու օր անընդհատ կռոււմ էին թշնամիի դէմ: Յուլիս 22-ին տանկական գերազանց ուժերը գրաւեցին Մշո դաշտի Գրզըլաղան գիւղը, որով գրաւեց մերոնց կռնակը և սպառնում էր կտրել Մշո ճանապարհը: 23-ի առավօտեան պատերներ և հրահանգներ տրեց, թէ Մշոյ և թէ դաշտի բնակչութեան իր իրերով պատրաստ լինել, վտանգի ռոպէին մեկնելու: Գլխատրաքար ուշադրութիւն դարձնելով պաշար վերցնելու վրայ:

Յուլիս 23-ի գիշերը սասունցի խմբերը ստիպեցին լեռնէն վար իջնել ժամը 10-ին: Մէկ ժամայ ընթացքին դասատրեցինք զինւած մարդիկը նահանջին գիծը պաշտպանելու համար և ժողովուրդը թույլ 5000 շունչ դուրս եկան քաղաքից մինչև գիշերւայ ժամը 12-ը: Մեր որբանոցը և գոյքերը գտնուում էին Մոկունք գիւղը, 4 վերստ հեռու Մուշից: Քաղաքի բնակիչները պարպելէ յետոյ, ուրբ ձիատրներով մեկնեցի Մոկունք և մինչև առաւօտեան ժամը 3-ը հազիւ մեզի յաջողեց որբանոցը, աբօզը [գումակը] և ուրիշ գոյքեր դուրս բերել Մոկունքէն մինչև Մուլուխի կամուրջը: Մոկունքէն առաւօտեան ժամը 9-ին 2 ձիատրներ դրկեցի դաշտ՝ շրջաբերականով, որպէսզի անմիջապէս մեկնեն Չարբահար պաշտպանելով զինւած

ուժերով:

Յուլիսի 24-ին, իմ 8 ձիատրներով վերադարձայ Մուշ քաղաքը, տաճիկները դեռ չէին մտած քաղաք: [Յուլիսի] 24-ի երեկոյեան կողմը ժամը 7-ին դարձեալ 2 սուրհանդակ դրկեցի դէպի վերջին մնացողներին փութացնելու: [Յուլիսի] 25-ի գիշերը տանկական ռազմական [հետախուզութիւնը] մտաւ Մշոյ քաղաքի մի մասը և մենք ստիպեցինք թողնել քաղաքը յուլիս 25-ի գիշերը ժամը 12-ին: Մեր սուրհանդակները 3 ժամ յետոյ դաշտից վերադառնում են մեզի լուր տալու, որ դաշտէ բնակիչներից պարպւած է, և ահա բռնում են տանկական զօրքի գնդակների: Մեր սուրհանդակները փախչում և ազատուում են, որոնք մեզի եկան հասան Չարբահար: Մենք ժողովուրդի յետնապահներին հասանք Ճխաւու գիւղի և Չարբահարի մէջ, Մուշից 35 վերստ դէպի Խնուս: Յուլիս 26-ին հասնում ենք Խնուսի Արօս գիւղը, ուր գտնուում է մեր սննդատու կայանը և այդ տեղից ամփոփելով մեր ուժերը՝ սկսում ենք 10000 գաղթականական հոսանքին հասցնել օգնութիւն:

Նահանջը մեզի ստիպեց Մուշում և դաշտում թողնել մօտ 250 կօտ ցորեն և 300 կօտ զրլզրլ: Մուլուխի կամուրջում 26-ի առաւօտ դէպք տեղի ունենալով Յուշտան գիւղացիների և տանկական զօրքի միջև, տղամարդիկ փախչում են, նոյն տեղ սպանուում են կանայք և երեխաներ՝ մօտ 22 շունչ: 15 հոգի Խութի շրջանից մնացին դաշտում, որոնց հ"նչ վիճակուեց՝ չգիտենք, այդ մնացողները ետ ինկան, հակառակ մեր մի քանի անգամ ստիպելուն:

III. Նահանջի գիծերը:

Խնուսում մի խորհրդակցական ժողովից յետոյ, որ կայացաւ այդ վայրում գործող բոլոր գաղթականական մարմինների ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ, որոշուեց երկու գծով ճանապարհի գցել հասարակութեան, օգնութիւնը դիւրացնելու համար:

ա) Գ-իծը շօսի [шоссе]ի, խճուղային] ճանապարհը մինչև Բասէնի Ղարաբիխէ, որկէ անցան 3500 շունչ և նրանց դիմաւորեցին Մոյուզ Գարատովի¹⁷ պունկտերը [Քաղաքների

17 «Союз городов» - «Քաղաքների միութիւն» (ճգրիտ անվանումն է «Всероссийский союз городов» («Չամառուսաստանյան քաղաքների միութիւն») և «Земский союз» — (ճգրիտ անվանումն է «Всероссийский земский союз») կազմակերպութիւնները 1915 թ. հուլիսի 10-ին միավորվել են և կոչվել «Ձեմստվային և քաղաքային միութիւնների միացյալ կոմիտե» — Ձեմզօր («Объединённый комитет Земского и Союза городов»): Միացյալ կազմակերպութեան նպատակն էր օգնել բանակին մատակարարելով պարեն: Կազմակերպութիւնն ուներ իր մասնաճյուղը Կովկասում, որը զխաղկորում էր Ալ. Խատիսյանը: Ռուսական բանակի գրաված շրջաններում իրականացրել է գյուղատնտեսական աշխատանքներ: Լուծարվել է 1918 թ. հունվարին՝ Խորհրդային Ռուսաստանի ժողովմտրոհի դեկրետով:

N 2

Քիտճճ

Հայոց Կեղ[րոնական] Կօմիտէի վարչութեան

Ստանձնած լինելով Սշոյ շրջանի գաղթականական գործերը վարելու լիազորութիւնը, 1916թ. փետր[վարի] 20-էն սկսեալ Կօմիտէն ինձի փոխադրուած է պարբերաբար մինչև յունիսի 12025 թ[ուրի]:

Առաջին ամսեայ հաշիւներս և դօզումները ընդարձակ գեկուցումով դրկել եմ Սիբայէլ Տ[եր] Գէորգեանի և Համօ Մակարեանի միջոցաւ վարչութեանը, ներկայացնելով 10532 թ[ուրի] 96 կ[ոպէկ] ելք: Որով առաջին հաշիւեկշիռի փակումէն յետոյ իմ բովս՝ Մուշում կը մնայ 1492 թ[ուրի] 04 կ[ոպէկ]:

Երկրորդ եռամսեակին Մուշում ստացել եմ Կօմիտէի պարբերաբար (որոնց մանրամասնութիւնը հաշիւեկշիռի մէջ թուականներով նշանակած է) 5300 թ[ուրի]:

Օգոստոսի 24-ին Շարաֆեանից՝ 3000 թ[ուրի] ատրիադները [չոկատները] լիվիդա-ցիայի ենթարկելու համար: Որով երկրորդ եռամսեայի մուտք լինում է 9792 թ[ուրի] 04 կ[ոպէկ]:

Մեպտ[եմբերի] 8-ին տալով պ. Շարաֆեանիցի 3000 թ[ուրի]-ու հաշիւը, որով փակած է համարում, մնում է ինձ մօտ 300 թ[ուրի]: Ընդի[անուր] գումարը՝ 7092 թ[ուրի] 04 կ[ոպէկ]:

Հաշիւեկշիռի կցում եմ երկրորդ եռամսեայ հաշիւների փաստաթղթերը, որոնց գումարն է՝ 7369 թ[ուրի] 14 կ[ոպէկ], որով կօմիտէն պարտ է (277 թ[ուրի] 13 կ[ոպէկ]) երկու հարիւր եօթանասուն և եօթըն:

Ներկայ հաշիւի մէջ մտցւած 1916թ. սեպտ[եմբերի] 4-ին Սարդարապատում կենդողնացած ապօգի [գումակի] ծախքերի համար ապօգի պատասխանատու պ. Աւետիս Թաւաքալեանէն աւանս տրուած 150 թ[ուրի] Սշոյ երեք գործիչներին յատկացւած զգեստի փող 300 թ[ուրի], որու մասին խնդրում է մասնաւոր որոշում, որովհետև այդ ծախքը եղել է առանց Կօմիտէի կարգադրութեան: Բաց մնացած այդ գումարները 277 թ[ուրի]: Ըստ հաշիւեկշիռի 150 թ[ուրի] աւանս և 300 թ[ուրի] ատրիադէն բացառիկ ծախք, որով խնդրում է Կօմիտէից գօցել 727 թ[ուրի] 13 կ[ոպէկ] քացը և ընդունել իմ ներկայացրած հաշիւները իրենց փաստաթղթերով: Այդպիսով գօցած կը լինեն իմ հաշիւ-

միութեան սննդակայանները], թով 3: ք) Խնուսից լեռնային ճանապարհով մինչև Բասէնի Գարաքիլիս: Այդ ճանապարհի առաջնորդութիւնը վերցրինք ես և իմ աշխատակիցները: Այդ ճանապարհով անցան 6500 շունչ:

IV. Մեր սննդատու կայանները:

Մենք ստիպեցինք բացի Արօսից, բաց անել Չաւորմայում, Դօտաւերանում և Բօչանայում կայաններ, ուր բաժանել ենք, ըստ ցուցակների, այդ 4 կայաններում 10018 շունչի 856 փութ ալիւր և 26 փութ շաքար: Մսացու ենք տուել հասարակութեան 9 եգ, 7 կով, 4 ոչխար, 4 այծ, 3 ուլ:

Պարենաւորման սքլադը [պահեստը] այդ օրին ստացաւ 670 փ[ութ] ալիւր, որ դրկեցինք սննդատու կայաններին ամիջապէս բաժնելու: Իսկ մնացածը տեղում, նոյն գիւղերում գնելով գործածեցինք:

Գարաքիլիսէ հասնելէ յետոյ մեր ատրիադի [չոկատի] անդամներէն շատերը դրկեցի Բասէնի Արմուտի, ասկէ մինչև Կաղզան՝ Կենդ[րոնական] կոմիտէի հինգ կայաններում աշխատելու համար: Որբերը՝ թով 350, մինչև Բաշքէլ լեռնային ճանապարհով բերելէ յետոյ, 150-ը յանձնեցինք իրենց մայրերին, որոնք խնդրում էին, իսկ մնացած 200-ը դրկեցինք Կաղզան, որը [որտեղից] փոխադրուց Կարսի վրայով Ալեքսանդրապօլ:

Մեր աշխատակիցները ժողովրդի ետ և առաջը ինկած մինչև Ալեքսանդրապօլի դաշտավայրը բերին ժողովրդին և տեղաւորելէ յետոյ վերադարձան Սարդարապատ, ուր ատրիադը լիվիդացիայի [լուծարման] ենթարկուեց: Ապօզը և ծառայողները մնում են Սարդարապատ՝ մեր գոյքերով, որի ցուցակը կցում եմ իմ գեկուցագրին [գեկուցագիրը բացակայում է]:

Խնուսում յարմար նկատեցի թողնելու Միսիթար Դարմանեանին մի աշխատակցով, որոնք պիտի պահպանէին մեր գոյքերը և տանէին անհրաժեշտ աշխատանքները:

Բժշկական-սանիտարական գործունէութեան մասին իմ ընդ[իսանուր] գեկուցումին կցում եմ բժիշկ Մանուկեանցի այդ առթիւ եղած գեկուցումը¹⁸:

Չեկուցումս վերջացնելուց առաջ ուզում եմ ինձի փոխադրուած գումարների մասին տեղեկութիւն և հաշիւ ներկայացնել նոր առաջարկներ, նոր սմետայով, առանձին նամակով, որը կցում եմ գեկուցագրին:

18 Չեկուցագիրը տես ԶԱԱ, ք. 28, ց. 1, գ. 453, ք. 76-77:

ներս Կօմիտէի հետ: Աւելացնում են, որ չորս ամիս է, ինչ չեն ստացել ամսավճարներս, խնդրում են մաս վերի գումարի հետ տալ մաս չորս ամսավճարներս:

Առաջարկներ: Նկատի ունենալով, որ Հայկ[ակաւան] Կեդ[րոնակաւան] Կօմիտեն չի կարող ամբողջովին Խնուսի-Մուշի շրջանից լիկվիդացիայի ենթարկել իր գործերը հետևեալ պատճառներով.

ա)-որ Խնուսի և Մշոյ շրջանում կան 5000 շունչ գաղթակ[աններ]:

բ)-որ Մշոյ և Սասունի շրջանից կը գան ամէն օր պարբերաբար 30-60 շունչ և կեդրոնանում են Մուշում:

գ)-որ Մոտրգանի, Հագօյի, Ֆարդինի և Տիարայէքիի շրջանից սպասում է ոչ պակաս քան 9000-10000 գաղթական:

դ)-որ անհրաժեշտ են թռուցիկ խմբեր՝ ընդունելու նոր եկած որբերին՝ հասաբելու և գաղթականներին օգնութիւն հասցնելու:

ե)-որ անհրաժեշտ է ալիւրի պահեստ ունենալու Խնուսում:

Առաջարկում են. ա) Ունենալ Խնուս-Մշոյ շրջանի համար 8 հոգիանոց մի խումբ՝ 3-ը մշտապէս Խնուսի համար, իսկ 5-ը՝ Մշոյ և առաջին գծերի համար: Այդպիսի փերսոնալի համար հարկաւոր է 1000 ռ[ուբլի] քիտճէ: ք) Բօսորի և այլն լեռնամասերից քրդերի փախչելու պատճառաւ հնարաւոր է այդ լեռնամասերից շատ դիւրութեամբ հասաբել մինչև 6000 փութ ցորեն: Իսկ եթէ Սասունի լեռնաշղթան անցնի զօրքը՝ կարելի է շատ քանակութեամբ ցորեն գտնել: Ուստի տուգօլգիները [երկանիվ սայլերը] վերակազմել և 10 հատը գործածել այդ գծի վրայ՝ ցորենի հաւաքման, որբերի փոխադրութեան և [այլ]ն աշխատանքների համար, ինչ որ պարենաւորման տրանսփօթը չի կարող պարպել: Տրանսփօթի և ծառայողների համար ամիսը կը մախատեսի 1200 ռ[ուբլի], որով Մշոյ և Խնուսի ատրեաղը ունենալով իր փոքր տեղական ապօզը Կօմիտէի վրայ կը նստի:

Փերսոնալը	1000 ռ[ուբլի]
Տրանսպօրտը	1200 ռ[ուբլի]
[Ընդամենը]	2200 ռ[ուբլի]

Յորէնի պաշար հաւաքելու համար 5000 փութ հարկաւոր է (միջին հաշուով 4 ռ[ուբլի] հաշուելով փութը) 20000 ռ[ուբլի]:

Առաջադրելով վերը յիշած պայմանները, խնդրում են անել շուտափոյթ կարգադրութիւն-

ներ վերակսելու Խնուսի-Մուշի շրջանում նոր գործունէութիւններ:

Յարգանքներով՝ Խնուս-Մուշի շրջանի Հայկ[ակաւան] Կեդր[ոնակաւան] Կօմիտէի Լիազոր՝ Կարո Սասունի [ստորագրութիւն]

ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 453, թ. 65-75:
Բնագիր: Ձեռագիր:

N 3

Ձեկուցում Խնուս-Մուշի շրջանի մասին Հայկ[ակաւան] Կեդր[ոնակաւան] Կօմիտէի վարչութեան

1 դեկտեմբերի 1916թ.
Թիֆլիս

Վերակազմած լինելով Խնուս-Մուշ շրջանում աշխատող Հայկ[ակաւան] Կեդր[ոնակաւան] Կօմիտէի ատրիադները [չոկատները], սեպտ[եմբերի] 26-ին մեկնեցինք Խնուս-Մուշ հետևեալ պարտականութիւններով.

ա) Պարենաւորման մի ճիւղ ստեղծել Խնուսում և պաշար հասցնել հասարակութեան:

բ) Մուշի և ուրիշ գծերից նոր ազատուողներին հասցնել անմիջական սնունդ, տեղափոխել և խնամել որբերին:

գ) Հաւաքել սերմացու ապագայի համար: Հասնելով Խնուս՝ ծանօթացայ իրերի դրութեան հետ (որոնք այս անգամ աւելի լուրջ կերպարանք էին ստացել քան երբ և իցէ):

Այդ սուր կարիքները հետևեալներն էին.

ա) Պետական մպաստ ստանալու խնդիր, որ մինչև հիմա 8 ամիս է կը ձգձգուի:

բ) Հացի սովը և մեր պահեստներին ալիւրից ու պաշարից գուրկ լինելը:

գ) Գարնանացանի պատրաստութիւն, որ պիտի լինի Կովկասից:

դ) Մի որբանոց հիմնելու անհրաժեշտութիւն, քանի որ հնարաւոր չէ ձմեռ ատեն երեխաներին տեղափոխել, երբ Խնուսից Սարիղամիշ չկան յարմար բունգտեր [անդակալաններ]:

Խնուսի շրջանի վերոյիշեալ կարիքները ուսումնասիրելէ յետոյ՝ անցայ Մուշ՝ անձամբ ծանոթանալու նոր ազատուողների դրութեան հետ: Անհրաժեշտ նկատեց.

ա) Բաց անել մի բունգտ և հեռագրել վարչութեանդ ի հաւանութիւն:

բ) Աւելացնել Մուշի աշխատողների թիւը՝ աւելի լաւ հասնելու նոր ազատուողներին:

Վերը յիշած բոլոր խնդիրները ինձի ստիպեցին անմիջապէս անցնել Կովկաս և դրանց

լուծումը առաջարկել վարչութեանը:

Առիթից օգուելով կը տամ համառօտ տեղեկութիւն մեր այնտեղի գործունէութեան մասին և կը ներկայացնիմ իմ առաջարկները:

Իմ տրամադրութեան տակ աշխատողները բաժանել եմ երկու խմբի.

ա) Խնուսի

բ) Մուշի

Այդ երկու խմբերը բաժանելով աշխատանքը՝ իւրաքանչիւրը իր շրջանում տանում են գործերը շատ գոհացուցիչ:

I. Պահեստի գործունէութիւնը. Մինչև հիմա դեռ մեզ չը յաջողեց ալիւրի և շաքարի պաշար ունենալ Խնուսում: Նոյն տեսակի պաշար գնելու համար ժողովուրդը բաւական դժուարութիւն է կրում, որովհետև չստանալով պետական նպաստ, չունի և փող:

Մէկ քանի գիւղերից մեզի ներկայացուցան ժողովրդի կողմից խնդրանք, որով յայտնում էին, թէ իրենք սովամահ են լինում և խնդրում էին ունէ օգնութիւն:

Կոմիտէիս նախկին գործունէութեան ընթացքին Դուռախի բունգոտի համար առնուած և չը գործադրուած 550 փութ ցորեն կար: Անմիջապէս տեղափոխել տուինք ցորենները Խնուսի մեր պահեստը և անցնելով պահեստի հաշիւն կարգադրուեց ամենաշատ կարիք ունեցողներին¹⁹ ծախել նոյն ցորենը այն գնով ինչ նստել էր կոմիտէի վրայ: Որով գիւղացիները կարողացան գնել ցորենը 5 ռ[ուբլի] 10 կ[ոպեկ], մինչդեռ դուրսը կտար ծախում է 9 ռ[ուբլի] և այն էլ չի գտնում:

Այսօր փոխադրութիւնը փութացնելու համար, տեղական ժողովրդից ձեռնարկեցինք կազմել 150 սայլերի մի ապօզ [գումակ, սայլաշարք], որը Սարիղամիշից պիտի փոխադրէր ալիւր Խնուս՝ փութը 4 ռ[ուբլի] հաշով: Ալիւրները իրենց ժամանակին չը հասնելով Սարիղամիշ, ստիպեցինք թողնել սայլերը Սախիզ-Գորտովի [Քաղաքների միութեան] 1500 փութ ալիւրները և ուրիշ իրեր փոխադրելու: Մեզի համար միայն փոխադրուեց 100 փութ ալիւր: Մեր Խնուսի սեփական ապօզով փոխադրուեց շաքար և որբանոցի վերաբերեալ պաշարե-

ղէն:

Որպէսզի դիւրութեամբ կատարուի փոխադրութիւնը Սարիղամիշից մինչև Խնուս, որոշեցինք ունենալ մի կայան Եղաղանում, Բասենի սայլերը Սարիղամիշից փոխադրելով մինչև Եղաղան, իսկ Խնուսի սայլերը Եղաղանից տանեն Խնուս:

II. Մի օրեայ վիճակագրութիւն. Որպէսզի շրջանի ամբողջ ազգաբնակչութեան թիւը մեզի յայտնի լինի և որպէսզի մենք կարող լինենք պետական նպաստ ստանալ, տեղական ժողովրդից որոշեցինք կատարել միօրեայ վիճակագրութիւն, որու արդիւնքը հետևեալն է.

ա) Խնուսի շրջանում	3343 [հոգի]
բ) Կումկումի շրջանում	600 [հոգի]
գ) Մուշի շրջանից և նոր ազատողներ	1000 [հոգի]

[Ընդամենը] 4943 [հոգի]

Ինծի հետ բերելով վիճակագրութեան թղթերը, եզրակացութիւնը ներկայացուեց գեներալ Թամաշեհին²⁰, որը կարգադրեց անմիջապէս 2000 ռ[ուբլի] փոխադրել IV կորպուսին [հրամանատարութեանը]՝ տեղի ազգային կազմակերպութեան միջոցաւ բաժնելու հասարակութեան:

III. Որբանոց. Նոր եկող որբերի փոխադրելը գտնելով անյարմար, որոշեցինք տեղում պահել և ստացանք վարչութիւնէ կարգադրութիւն՝ մնայուն որբանոց ունենալու, որը հետզհետէ կանոնաւոր վիճակ պիտի ստանայ:

IV. Գերիների ազատման գործը. Իմ տրամադրութեան տակ դրուած էր 2500 ռ[ուբլի] գերիների ազատման Թիֆլիսի յանձնաժողովի կողմից, Անդրանիկի ձեռքով²¹, գործադրելու համար գերիներ ազատելու: Թիֆլիսում, սեպտեմբերի վերջերին, 60 սասունցիներ և դաշտեցիների ներկայացուցիչները խնդիրը ներկայացրին, որպէս զի իրենց դիւրութիւն տրուի Երկիր մտնելու և աշխատելու գերիների ազատման: Իմ տրամադրութեան տակ փող դնող մարմինը համաձայնեց միայն 10 հոգիի երկու ամսուայ

19 Արված է մակագրութիւն. «ժողովուրդը սովից ազատելու համար»:
 20 Թամաշեհի Վասիլի Միխայլովիչ (Թամաշեհի Բարսեղ, 1859-1932) - ռուսական բանակի գեներալ: Կովկասի փոխարքային կից Առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատի փախստականների տեղավորման վարչության գլխավոր լիազոր:
 21 Անդրանիկ Օզանյան (1865-1927)- հայ ազատագրական շարժման ակամավոր գործիչ, Հայկական Լ կամավորական խմբի հրամանատար (1914-1916): 1917թ. փետրվարից ղեկավարել է արևմտահայ փախստականների օգնության և տեղավորման աշխատանքները:

ապրուստի փողը վճարել 600 ռ[ուբլի]: Հակառակ այդ կտրուկ պատասխանին, այժմ այստեղ կան մօտ 100 հոգի, որոնք գիտեն Մօտկանի, Մասունի, Հազօի, Ֆարդիհի բոլոր ճանապարհները և լեռնանցքները, շահագրգռում են գերիների ազատման գործով, որովհետև ունին ազգականներ և սիրելիներ, որոնք կարող են ազատել: Իմ առաջին գործը եղալ դասաւորել այդ ուժերը: Այժմ այնտեղ կան 25 հոգինոց ձիաւորների մի խումբ, բացի այդ 10 հոգիից կան նաև 60 ուրիշ երիտասարդներ, որոնց նշանակում են դեկավարներ: Այդ բոլորը գործում են մեր Մշոյ ատրիադեն [ջոկատի] կից, ամեն աջակցութիւն ցոյց տալով: Գրանց պարտականութիւնն է.

ա) Ամեն առաւօտ երեք գծերի վրայ, ոսկից [որտեղից] հաւանաբար գալիս են նոր ազատողները, և սպասում են մինչև ուշ գիշեր:

բ) Նոր եկողներին անմիջապէս առաջնորդել դէպի գիւղը, ուր գտնուում է մեր սննդատու կայանը:

գ) Լրտեսել [հետախուզել] լեռնամասը և երբ դիրութիւն գտնւի, լուր հասցնել մօտերը գտնող հայերին, նրանց ազատելու իրենց սեփական միջոցներով:

Այդ խմբերի աշխատանքի շնորհիւ ազատում են նոր եկողները զանազան փորձութիւնների ենթարկուելուց:

Թէ մեր դրկած մարդկանց բերած տեղեկութիւններից և թէ նոր ազատողներու պատմածից պարզուում է, որ ճշտապէս կան հայեր հետևեալ վայրերում.

ա) Մօտկանի և Խարզանի շրջանում կան ոչ նուազ քան 5000 հայեր:

բ) Խուլփի, Ֆարդիհի, Հազօի և Միլվանի դաշտում կան մօտ 8000 հայեր, բացառապէս երիտասարդներ:

գ) Միլվանի և Հոտնովի մէջ կան 150 զինւած երիտասարդներ ապստամբ վիճակի մէջ:

Ներկայ տարւայ մայիսին և յունիսին Մօտկանի շրջանից մեր հետ յարաբերութիւն ունեցող Մահմէտ աղան ներկայ սեպտեմբերին փորձում է գալ Մուշ և յաջողուում է հանդիպել մերոնց և այդպէս դարձեալ սկսում է քիւրտերի միջոցաւ գերիների խումբ խումբ գալլը: Լուր է տարածուում քիւրտերի մէջ, լսում են վերոյիշեալ վայրերում գտնուած հայեր ևս, ու այդպիսով սկսում է հոսանքը երիտասարդ խմբերի, որոնք գալիս են ինքնաբերաբար և Մասնոյ լեռնամասում դիմաւորում են մեր տրամադրութեան տակ գտնուած 15-20 երիտասարդ-

ներու կողմէ, որոնք պահում են նոր ազատողներին մինչև ապահով տեղ հասնելը:

Մինչև նոյեմբերի 10-ը մէկուկէս ամսուայ ընթացքին ազատուած են 380 շունչ, որոնցից 120-ը միայն քրտերի ձեռքով, իսկ մնացած 260-ը ինքնաբերաբար: Իմ մեկնելէ յետոյ 5 օրւայ ընթացքին եկել են 250 շունչ, որով ընդամենը 630 շունչ:

Մեր մօտ եկող քրտերը ներկայացնում են բանական պահանջ: Առաջոց խոստացուած է նրանց ամէն մի հայու համար տալ մէկ ոսկի: Մեր տրամադրութեան տակ չիցնելով մեծ գումար, չէինք կարող ընդառաջ գնալ նրանց պահանջներին: Առաջին երկու խմբերը բերող քրտերին տրուած է երկու անգամով 16 օսմ[անյան] ոսկի, Սաիւզ Գորտովի [Քաղաքների միութեան] այնտեղի ներկայացուցիչի կողմից որպէս ժողովրդական նպաստ և մենք զինք [չենք] խառնուած այդ հաշիւին:

Մենք միմիայն ծախսել ենք 506 ռ[ուբլի] այն 10-15 տղաների ճանապարհածախսի և ապրուստի համար մինչև նոյ[եմբերի] 10-ը:

Երկու շրջանի քիւրտերը ոսկէ դրամի պահանջ են ներկայացրել, մէկը Մօտկանի, միւսը՝ Խուլփի կողմ: Անհրաժեշտ է տրամադրել 200 օսմ[անյան] ոսկի, փոխադրելով իւրաքանչիւր շրջան 100 օսմ[անյան] ոսկի, այսպիսով մի յոյս կունենանք ազատելու բազմաթիւ խմբերի: Նկատի ունենալով ձմեռ ժամանակը և ձիւնապատ լեռները, ուրկէ անցնելիս շատերը ցրտամահ կը լինեն, քիւրտ աղաները խօսք են տալիս այդ փողով պահելու մինչև գարուն իրենց մօտ գտնուած հայերին, ինչ որ շատ նպատակաշարժար է:

Գերիների մասին տուած տեղեկութիւններս վերջացնելէ առաջ, ուզում են արձանագրել, որ վերը յիշուած 150 զինւած ապստամբները, որոնք գտնուում են Մուշից 80 վերստ հեռաւորութեան վրայ՝ չգիտէին հայերի գոյութիւնը Մուշում, և հաշտուած լինելով իրենց պայմաններին, դիմել են խիստ և ոխքոտ միջոցների քիւրտերի և թիւրքերի դէմ իրենց գոյութիւնը պահպանելու համար: Գրանց գոյութիւնը մի տեսակ դիրութիւն է տալիս այդ լեռնանցքով անցնող փախստականներին:

V. Մշոյ Սննդատու կայանը. - Հնկտեմբեր 20-ից սկսած Մուշում մեր ներկայացուցիչների կողմից ընդունում են նոր ազատող գաղթականները: Նրանք մնում են երկու օր այնտեղ, ստանալով թէյ, շաքար, հաց և մեր յատուկ առաջնորդների միջոցաւ բերում են Խնուս, որոնք տեղաւորում են շրջանի գիւղերում:

Ինչպես վերը յայտնեցի, մենք արտօնութիւն չունէինք սննդատու կայան հիմնելու, ուստի ստիպուեցի հեռագրել վարչութեանդ՝ արտօնելու մի սննդատու կայանի հիմնումը: Միևնոյն ատեն հրահանգեցի Մուշի ներկայացուցչին շարունակել տալ անմիջական սնունդ: Ստանալով վարչութիւնէդ կարգադրութիւն սննդատու կայանի հիմնման մասին, անմիջապէս Խնուսից փոխադրել տուի ալիւր, շաքար և ուրիշ ուտեստեղէններ բունգտը [սննդակայանը] աւելի լաւ իր նպատակին ծառայեցնելու համար:

VI. Գպրոցները.- Հիմքը դրած ենք իրեք դպրոցների՝ մէկը Խնուսում, միւս երկուքը շրջանի գիւղերում, իւրաքանչիւրը 50-ական աշակերտով: Ուսուցչութեան համար հրաւիրուած են տեղական ուսուցիչներ:

VII. Սերմնացու.- Խնուսի շրջանում ցանքեր չեն եղած սերմնացուի չգոյութեան պատճառով: Գտնուած հին ցորենները չեն բուսներ, շրջականերում ցորեն գտնելու յոյս բոլորովին չկայ: Քանդուած գիւղացիութեան տնտեսութիւնը վերականգնելու միակ միջոցը՝ նրանց սերմնացու հասցնելն է: Եթէ այս գարնան հնարատրութիւն չը լինի ցանքերը կազմակերպելու՝ կստեղծուի տնտեսական այնպիսի քայքայում, որ միայն երեք-չորս տարի յետոյ կը վերականգնուի, մինչդեռ, եթէ 5000 բնակչութեան, նազագոյն հաշուով 5000 փութ սերմնացու ցորեն տանք, եկող տարւայ օգոստոսից սկսած 8 ամիս ապահոված կը լինենք ամբողջ ազգաբնակչութեանը: Սերմնացու կարելի է վերցնել Ալէքսանդրապոլի, Երևանի և Կարսի նահանգներից: Պէտք է աշխատանքները այժմէն իսկ առաջ տանել, որպէս զի գարնան ցանքի ժամանակ ամէն բան պատրաստ լինի:

Առաջարկներ.- Նկատի ունենալով, որ շատերը այն հարցերից, որոնք ինձ ստիպեցին անցնել արդէն որոշուած և գործադրութեան մէջ են, ինչպէս.

ա) Որբանոցի գոյութիւնը:

- բ) Գպրոցների հաստատումը:
- գ) Պետական նպաստի կարգադրութիւնը:
- դ) Մուշում Սննդատու կայանի հիմնումը:

Վերոյիշեալ հաստատութիւնների պահպանման համար խնդրում են մշտապէս անել այն կարգադրութիւնները, օրը օրին, որոնք անհրաժեշտ են գործը շարունակելու համար:

Ծանրանում են հետևեալ առաջարկների վրայ, յոյս ունենալով, որ ժամանակին կը կայացնէք Ձեր որոշումը.

ա) Սերմնացու հասցնել Խնուս 5000 փութ, որուն գնման և փոխադրութեան համար նախատեսում են 60000 թ[ուրքի]:

բ) Ամէն միջոց չի խնայել Խնուսի պահեստին հասցնելու մինչև յունւարի 15-ը 8000 փ[ութ]²²:

գ) Մշտապէս հետամուտ լինել ամէն ամիս ստանալու որոշուած պետական նպաստը:

դ) Հայաստանի Ընդհանուր Նահանգապետի²³ հետ ունենալ որոշ յարաբերութիւն դիւրացնելու համար մեր գործունէութեան շրջանում զանազան քաղաքացիական յարաբերութիւններ:

ե) Որբանոցի և Սննդատու կայանի համար անհրաժեշտ ուտեստեղէնները փոխադրել տալ Սարիղամիշ, ոսկից մենք հնարատրութիւն կունենանք ստանալու:

զ) Ընդունել այն յաւելումը նախահաշիւը, որը կցում են իմ ներկայ գեկուցումին:

Յանկուած.- Խնուսի շրջանում մնացած մեր ներկայացուցիչ պրն. Գարմանեանի քով (Գամարեանի օրով) գտնուած վեց ամսուայ հաշիւները առել և փակել են: Ինչպէս նաև հետս են բերել մեր ատրիադների (ջոկատների) սեպտեմբերի և հոկտեմբերի բոլոր փակուած հաշիւները:

Խնուսի և Մուշի Հայկ[ական] Կեդր[ոնական] Կօմիտէի լիազօր Կարօ Մասունի [ստորագրութիւն]

ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 453, ք. 37-45:
Բնագիր: Ձեռագիր:

22 Արված է մակագրութիւն. «Այս բոլորը ընդունած է և կատարած»:

23 Նկատի ունի Թուրքիայից նվաճված երկրամասերի գեներալ նահանգապետ, գեներալ մայոր Ն. Ն. Պեշկովին (1857-?): Գեներալը մասնակցել է 1977-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին Բալկանյան ռազմաճակատում: 1883թ. եղել է Ռիգե քաղաքի ռուսական փոխ-հյուպատոս, իսկ 1886-1889 թթ. Կ. Պոլսում ռուսական ռազմական գործակալ (զինվորական կցորդ): 1906-1908թթ. եղել է Խարկովի նահանգապետ: 1912-1913թթ.՝ «Ռուս ժողովրդի միութիւն» ծայրահեղ միապետական կազմակերպութեան (նրա անդամներից էր Նիկոլայ II-ը) խորհրդի նախագահ: Ապա գորացրվել է 1913-1914թթ. գլխավորել է Գլխավոր Բնաշինարարական արշավախմբեր կազմակերպող հանձնաժողովը: 1916թ. հուլիսից նշանակվել է Թուրքիայից նվաճված տարածքների, այդ թվում Արևմտյան Գալստանի գեներալ-նահանգապետ: Նրա նշանակումը համընկել է ռուսական իշխանութիւնների հակահայ քաղաքականութեան ուժեղացմանը:

N 4
Հայկական Կենդրոնական
Կոմիտեի վարչութեան

1 դեկտեմբերի 1916թ.
Թիֆլիս

Մեկտեմբերին, վարչութեանը ներկայացրածս և ընդունած նախահաշիս մէջ մոռացել են նշանակել մի քանի անհրաժեշտ ծախքեր, որոնք ներկայացնում են և խնդրում են կայացնէք Ձեր որոշումը.

ա) Խնուսի և Մուշի գործիչներին յատկացած կօմիտեի ձիերի ապրուստը՝ 6 ձի, ամիսը 60-ական ռ[ուբլի] – 360 [ռուբլի]:

Գումար	360 -,-
բ) Երկու վայրերում անհրաժեշտ է ունենալ.	
3 ծառաներ (զինօր)	
3 ծառաների ռոճիկ՝ 30-ական [ռուբլի]	90 -,-
3 -,- ապրուստի [համար] 30 -,-	90 -,-
Գումար	180 [ռուբլի]

գ) Նկատի ունենալով, որ որպէս ներկայացուցիչի, յարաբերութեան և հանդիպումների ընթացքին լինում են ծախքեր, որոնցմէ չի կարելի խուսափել, ամիսը յատկացնել

200 ռ[ուբլի]
Որով ընդհանուր գումարը լինում է.
740 ռ[ուբլի]

Նախկին նախահաշիվ ինձի յատկացւած է ամիսը 1300 ռ[ուբլի]: Խնդրում են դրա վրայ ավելացնել 740 ռ[ուբլի] ևս, որով ամիսը իմ ատրեադներին [չոկատներին] տրւած մը կը լինի 2040 ռ[ուբլի]:

դ) Անցնող գաղթականների համար վարչութիւնդ եթէ յարմար է գտնում, թող իմ տրամադրութեան տակ դնէ որոշ գումար՝ յատկացնելու նրանց որպէս ճանապարհածախս:

Մնամ յարգանք՝

Խնուսի և Մուշի շրջանի Հ[այկական] Կ[ենդրոնական] Կօմիտեի լիազօր Կարօ Սասունի [ստորագրութիւն]

ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 453, ք. 46: Բնագիր:
Ձեռագիր:

N 5

27 յունվարի 1917թ.
Խնուս

Մեծայարգ պ. Նախագահ
Նախ[ագահ] Հայկական Կենտրոնական Կօմիտեի Վարչութեան

Խնդրում են կարգադրութիւն անէք բաց թողնելու Խնուս-Մուշի շրջանին հետևեալ գումարները ըստ որոշման.

1. Մեկտեմբեր, հոկտեմբեր [նոյեմբեր] և դեկտեմբեր ամիսների բացը գոցելու համար
1435 [ռուբլի] 73[կոպեկ]
2. Ատրիաղի [չոկատի] յունվ[ար], փետր[վար] ամս[ա]վճ[արները] 2600 [ռուբլի]
3. -,- ձիերի, ծառաների և ներկայացուցչական ծախքեր յունվ[ար], փետր[վար] ամիսների]
1000 [ռուբլի]
4. Շրջանից անցնող և դարձող գաղթ[ականների] ճանապարհածախս յունվ[ար], փետր[վար] ամիսների]
500 [ռուբլի]
5. Մշոյ Սննդատու կայանին յատկացված, ամիսը՝ 1200 [ռուբլի] դեկտեմբեր, յունվ[ար] Փետր[վար]ի հատկացվել է] 3600 [ռուբլի]²⁴
6. Խնուսի որբանոց՝ 50 որբ[երին] հատկացվել է] յունվար, փետրվար՝ 2000 [ռուբլի]²⁵
7. Հարամիկի որբանոց՝ 50 որբ [հատկացվել է] յունվար, փետր[վար]՝ 1000 [ռուբլի]²⁶

Ընդ[անուր] գումար
12135 [ռուբլի] 73[կոպեկ]²⁷

Հայկական Կենդրոնական Կօմիտեի
Խնուս-Մուշի լիազօր՝ Կ Սասունի [ստորագրութիւն]

ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 453, ք. 17: Բնագիր:
Ձեռագիր:

N 6

Հայոց Կենդրոնական Կօմիտեի Վարչութեան
27 փետրարի 1917թ.²⁸

Խնուս

Տալով շրջանի վերաբերեալ նոյեմբերի և դեկտեմբերի հաշիւները, ուզում են պատվարժան վարչութեանը զեկուցանել շրջանի գործունէութեան մասին համառօտակի:

ա. Մշոյ Սննդատու կայանը.- Մի առաջատր շրջան, ինչպէսին Մուշն է ներկայացնում այժմ, ոչ մի ընկերութիւն չի գործէ բացի

24 Արված է ուղղում «2400 ռ[ուբլի]:

25 Արված է ուղղում «1000 ռ[ուբլի]:

26 Արված է ուղղում՝ հունվար ամիսը ջնջված է և ավելացված «20-ական ռուբլի»:

27 Արված է ուղղում «8500 ռ[ուբլի]:»:

28 Փաստաթղթի թվագրման համար հիմք ենք ընդունել ԿԳԲԸ-ն մտից նշումը:

Հայկական) Կեդրոնական) Կոմիտեն: Որոշումը լինելով այնտեղ ունենալ Սննդատու կայանի 1200 բնակիչի ամսական ծախսերով, նոր ազատությունների համար մի բարիք էր: Նոյեմբերի և դեկտեմբերի տարիները [հաշիվները] դրկում են Ձեզ, որմէ պարզ երևում է, որ այդ երկու ամսայ մէջ սնունդ են ստացել 2000 անձ: Իսկ երկու ամսայ ընթացքին եղել է միայն 1801 բնակիչի 76 կ[ոպեկ] սնունդի համար, իսկ կահավորութեան յատկացում է 800 բնակիչի, որը դեռ շարունակում է ծախսել: Խնդրում են շուտափոյթ դրկել դեկտեմբերի, յունվարի և փետր[ոլվարի] ամսավճարները՝ 3600 բնակիչի: Այս օրերին մեծ պատրաստութիւն պէտք է տեսնել, որով գաղթականութիւնը կը շատանայ, խնդրեմ նկատի ունեցող բնակիչները ընդարձակելու:

բ. Որբանոցը. Նոյեմբերի սկզբներում Կոմիտեն որոշեց մնալուն որբանոց ունենալ Խնուսում, առ այդ ինձի յատկացրեց նոյեմբերի և դեկտեմբերի համար 2100 բնակիչի, իսկ որբանոցի կահավորութեան միանաճ՝ 1800 բնակիչի: Ինչպէս հաշիւներից պիտի տեսնէք, նոյեմբերին և դեկտեմբերին մենք շատ չնչին ծախք ենք արել սնունդի համար, որովհետև հաւարած որբերը բաւական երկար ժամանակ սնունդ են ստացել Մշոյ մեր պունկտում, իսկ Խնուսում թէ մեր պունկտից և թէ Քաղաքների Միութեան պունկտից սնունդ ստանալով մեր վրայ ծախք չեն մտած:

Որբանոցը կանոնաւորած է յունվարի սկզբից: Այժմ մենք Խնուս քաղաքում ունենք մի որբանոց 50 որբերով, որոնք կանոնաւոր հագնած են, ունեն իրենց առանձին մահճակալներ (որ տեղում շինել տւինք 4-րդ կօրպուսի շինարարական ճիւղին) և զատ զատ բոլոր իրեր: Եւրոպայ վերանորոգել ենք և ներկայացնում է շատ մեծ յարմարութիւններ, մաքրութեան և կանոնաւորութեան տեսակէտից, եթէ ոչ գերազանցել՝ գոնէ կը մրցի Կովկասի բոլոր որբանոցների հետ: Ունի ընդարձակ պարտեզներ, որոնք մտադիր են մշակել տալ այս գարնան, ուստի խնդրում են մեր տրամադրութեան տակ բողոնել նոյեմբերի] և դեկտեմբերի խնայած գումարը, որպէս զի երկրագործական և արհեստի աշխատանքներին յատկացնինք: Ես յոյս ունիմ, որ արդիւնքով իսկ կարելի է ապահովել որբանոցի կէս տարւայ սնունդը: Խնդրում են յայտնէք Ձեր կարծիքը այդ մասին: Թիֆլիսի որոշման համաձայն, մենք պիտի ունենայինք 100 որբերից կազմած մի որբանոց, բայց նկատի ունենալով,

որ այստեղ այդպիսի ընդարձակ շէնք չի կարելի գտնել և որբերի թիւը շատ է, ստիպեցինք մօտիկ (10 վերստ հեռու) գիւղում՝ Հարամիկ, հիմնել երկրորդ որբանոցը 50 որբերով: 48 երեխայ՝ որբեր ցուցակագրած են, մօտերս կը վերջանայ սարքը [շինարարութիւնը] և այնտեղ էլ կը սկսի որբանոցը կանոնաւոր գործել: Այս բաժանումով ծախքը շատանում է, բայց դա անհրաժեշտութիւն է: Տեղում գնել են բուրդ և վերմակների մեծ մասը դրանցից պիտի պատրաստեն, խնդրում են կարգադրէք դրկել ամաններ 50 որբի և 100 երեխայի չուսեր, 50 երեխայի արտաքին զգեստ, մեծ մասը մանչու:

Խնուսի որբանոցի համար, յունվարի և փետրվարի ամսավճարները խնդրեմ միանաճ դրկէք և իւրաքանչիւր երեխային 20-ական բնակիչի, որով երկու ամիսը կան 2000 բնակիչի: Նկատի պէտք է ունենալ, որ մեր որբանոց-դպրոցը բարոյական մեծ տպաւորութիւն է թողել թէ ժողովրդի վրայ և թէ կառավարական շրջանակներում: Իսկ Հարամիկի որբերի համար փետրվարի ամսավճարը՝ 1000 բնակիչի:

Խնուսի որբանոցն ունի իր առանձին կառավարչուհին՝ օր. Մեծատուրեան, որ միևնոյն ժամանակ ստանձնել է դպրոցական մի քանի պարտականութիւններ էլ: Հարամիկի համար անհրաժեշտ պիտի լինի կառավարչուհի, բայց գարնան միայն:

գ) Դպրոցներ. Մինչև իմ Խնուս վերադառնալը, մեր ներկայացուցիչները որոշած գիւղերում, ցուցակագրելով երեխաներին (ցուցակները դրկած է կօմիտէից) յայտնում են, որ դպրոցները բացած է: Երջանի երեխաների մի մասը հաւարում է մի կեդրոն գիւղում, բայց չունենալով սնանկելու [սնվելու] պայմաններ, ստիպում է վերադառնալ իր տունը: Նկատի առնելով այդ անել[անելի] դրութիւնը, մենք ստիպւած, եկանք հետևեալ եզրակացութեան՝ ունենալ միայն այն տեղեր դպրոց, ուր կան որբանոցներ, այդպիսով այժմ մենք ունինք երկու դպրոցներ՝ մէկ Խնուսի որբանոցին կից, ուր յաճախում են որբերով միասին 50 որբ և 28 ցեղեկեայ = 78 աշակերտ: Յուցակները դրկում են [Յուցակները բացակայում են]: Եւ երկրորդ՝ [դպրոց է գործում] Հարամիկում, առայժմ 48 աշակերտ:

Ունենք երկու ուսուցիչ՝ մէկը Խնուսում, միւրը՝ Հարամիկում:

Դպրոցական գործը դժարանում է մանաւանդ դպրոցական յարմարութիւններ ստեղծելու տեսակէտից: Հաշիւները կը դրկուին յուն-

արի հաշիւների հետ: Զաղաքների Միութիւնը խօսք է տւել կերակրել ցերեկայ աշակերտներիին: Խնդրեմ արտօնէք աշակերտ երեխաներին միատեսակ հագուստ ունենալու և այդ առթիւ անէք որոշ կարգադրութիւն:

դ. Պահեստը.- Պահեստի մասին մանրամասն գրել եմ պարենատրման ճիւղի վարչութեան, խնդրեմ կարգադրութիւն անէք շուտով այս տեղ ալիւր դրկելու՝ այլապէս ժողովուրդը սովամահ կը լինի: Պահեստում բաւականաչափ շաքար և բրինձ կայ: Մեծ կարիք ենք զգում նաթի, ալիւրի և սապօնի:

ե. Հագուստեղէն.- Գեներալ Թամանշեանի որկած տաք շորերից միայն 28 սնդուկ ստացել ենք և բաժանել հասարակութեան, որը մեծ կարիք ունի: Մարսափելի աղքատութիւն է տիրում՝ անհրաժեշտ է 1500 երեխայի, 2000 կանացի և 1500 տղամարդու թէ ներքին և թէ արտաքին շորեր: Յայտնեցեք Ձեր կարգադրութիւնը:

զ. Նպաստի խնդիրը.- Գեներալ Թամանշեանի 20000 ռուբլին չստացուեց: Նպաստի խնդիրը ինպէ՞ս կարգադրուեց, մեզի ամծանօթ է, խնդրում եմ տեղեկացնէք մեզի, ազատելով մեզ անօրոշութիւնից:

է. Սերմացու.- Նոյեմբերի իմ առաջարկի հիման վրայ Կօմիտէտ խօսք տուց յատկացնելու Խնուսի շրջանին 5000 փութ ցորեն: Գարունը մօտէնում է՝ շրջանի բնակչութիւնը անհամբեր ցանքերին է սպասում, եթէ այս զարման հնարադրութիւն չստեղծենք ցանքերի՝ այս ժողովրդին պահելը անհնար կը դառնայ:

ը. Հաշական.- Հոկտեմբեր, նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսներին ստացել եմ Կօմիտէտ 4900 ռ[ուբլի]: Սինչդեռ ստիպւած եմ եղել մաքրել սեպտեմբերի արկախ հաշիւները, Կօմիտէտի կարգադրութեամբ, որով հոկտեմբերի հաշիւէկշտով բաց է մնում 959 ռ[ուբլի] 10 կ[ոպեկ], որը ծախսուած է սեպտեմբերի հաշիւն և չստացուած Կօմիտէտ: Յետոյ եղել են այնպիսի բացառիկ ծախքեր, որոնք չեն նախատեսուած ինձի յատկացում գումարների մէջ, օր[ինակ]՝ 1) տաք շորերի փոխադրութիւնը, 2) տեղի բուճգախ [կենտրոնի կամ պահեստի] իրերի փոխադրութիւնները, կամ գրասենեակի կահաւորելը և լուսադրութիւն ու վառելիք. 3) գործիչների ճանապարհածախքերը, որոնք ամէն ամսայ ծախքերի վրայ մի բլիւզ [պլյուս] են կազմում: Որով կ'ունենանք.

1) Սեպտեմբերին աւելի ծախսուած

- 997 [ռուբլի]- 85 [կոպեկ]
- 2) Հոկտեմբերի բացառիկ ծախքեր 428 [ռուբլի]-80 [կոպեկ]
- 3) Նոյեմբեր [եր] (N 1-3-4-5-6-9-10-15) բացառիկ 236 [ռուբլի]-10 [կոպեկ]
- 4) Դեկտեմբեր [եր] (N 2-5-6-7-9-14-15-18-19-20) 488 [ռուբլի]- 98 [կոպեկ]

2151 ռ[ուբլի] 73 [կոպեկ]

Գոտախի բունգոյի հաշիւներից աւելի փոխյանձնած է ինձ և մտել է մուտքին մէջ

716 ռ[ուբլի],

որով աւելի ծախսուած կը լինի

1435 ռ[ուբլի] 75 [կոպեկ],

որոնք անհրաժեշտ, բացառիկ ծախքեր են:

Այս հաշիւների ընթացքին նկատի պիտի ունենալ, որ եղած ծախքերով գրեթէ երկու ամսայ պաշար ունին Կօմիտէտի թէ հեծնելիք և թէ ապօգի ճիւղերը, որով յաջորդ ամիսներին ծախքերը կը պակասին:

Խնդրում եմ բարի լինէք բաց մնացած 1435 ռ[ուբլի] կ[ոպեկ] դրկել յաջորդ ամսավճարների հետ:

Պաշտօնեաների և ծառաների ռոճիկները թողել եմ Կօմիտէտ վրայ, եթէ յարմար էք գտնում, կարելի է անցկացնել մէկ-երկուքը Սննդատու կայանի հաշիւն, մէկ-երկուքը՝ որբերի հաշիւն, որպէս որբեր հաւաքողի, որ իսկապէս էլ այդ պարտականութիւններն են կատարում:

Վերջացնելով վերի համառօտ տեղեկութիւնները, խնդրում եմ ընդունել երկամեսայ բոլոր հաշիւները, անել շուտափոյթ կարգադրութիւններ շրջանիս անհրաժեշտ խնդիրների առթիւ՝ փոխադրել իմ հասցէիս շրջանիս յատկացուած որոշ գումարները գործերը կանոնաւոր վարելու համար:

Չեկուցումին միացնում եմ տրմանտը, փողերը բաց թողնելու համար:

Սպասելով Ձեր կարգադրութիւններին, մնամ յարգանքով՝ Հայ[ոց] Կենդ[րոնական] Կօմիտէտի Խնուս-Մուշի շրջանի լիազօր՝ Կ[արո] Սասունի [ստորագրութիւն] շտամպ. Армянский Центральный комитет. Вход. N 126. Поступило 2/II-1917г.

ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 453, ք. 14-16:

Չեռագիր: Բնագիր:

N 27

N 7

2 մարտի 1917թ.
[վայրը նշված չէ]

**Մեծայարգ պ. Ս. Յարութինեանց
Նախ[ագահ] Հայ[կական] Կենտրոնական
Կօմիտէի Վարչութեան**

Անցած շաբթուն գրել եմ Կօմիտէիդ շրջա-
նիս անհրաժեշտ գործերի մասին: Խնդրում եմ
յայտնէք Ձեր կարգադրութիւնը: Յունվ[վար] և
փետր[վար] ամիսների համար յատկացած
8500 ռ[ուբլ]-ին ստացել եմ: Մշոյ Սննդատու
կայանի և Խնուսի երկու որբանոցների համար
անհրաժեշտ է ստանալ ամեն ամիս 400 փութ
ալիւր, որի առթիւ խնդրում եմ անմիջական
կարգադրութիւն անէք, որ Սարիղամիշից ան-
միջապէս փոխադրւի մեր հասցէին, այլապէս
անէլ դրութեան կը մատուցինք:

Խնդրում եմ հեռագրով կարգադրութիւն
անէք պ. Սլիթար Դարմանեանցին. որպէս զի
անմիջապէս վերադառնայ Թիֆլիս և իր հետ
փոխադրէ որբանոցներին անհրաժեշտ հե-
տևեալ իրերը.

ա) Ներքնակի սաւանի համար 270 արշին
ամերիկեան բարակ, լայն կտոր և բարձրի

համար 100 արշին

բ) 50 որբի համար 50 գլխարկ կամ
գլխարկացու

գ) 100 որբի -,- 100 արտաքին զգեստ

դ) 100 հատ լաւ չուստեր

ե) 200 գոյգ երկար փողերով գուլպայ

զ) 100 հատ գոտի

է) 50 վերմակի երես

ը) 3 հատ արդուկ

թ) 2 մագեր կտրելու մեքենայ և 50
երեխայի ճերմակեղէն, 50 երեխայի գոգնոցի
կտոր (այստեղ կարել կտանք):

Եթէ պ. Դարմանեանցի հետ կարելի չէ
դրկել այդ իրերը, խնդրում ենք դրկել Սարի-
ղամիշ, ուրկէ ֆուրգոններով կարող ենք
ստանալ:

Այս տեղի պահեստից, Կօմիտէի հաշիւն
ստացայ մարտ ամսույ համար 2000 ռ[ուբլի]
և հեռագրեցի Ձեզի, որպէսզի վճարուի նոյն
ճիւղի վարչութեան: Բոլոր հաշիւները պատ-
րաստ են, կը դրկեմ, երբ վստահելի անձնա-
ւորութիւն գտնուի:

Յարգանք՝ Հ[այկական] Կ[ենտրոնա-
կան] Կօմիտ[էի] Խնուս-Մուշի շրջանի լիազօր՝
Կ. Սասունի [ստորագրություն]

ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 453, ք. 13 և շրջ.:
Բնագիր: Ձեռագիր:

ԵՐԿՐԱՅԻՆ

Բ (Ը) ԳԱՐԻ, ՔԻՎ 2(30) ԿԱՐԿԻ-ԽՈՆԻՍ 2010

ՎԵՄ համահայկական համոքես